

# تأثیر پذیری سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک از نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان

دکتر شاهین پهندایان، عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

حکیمہ

قبل از حمله‌ی اعراب (مسلمان) به ایران عصر ساسانی، سنت کارنامه و اندرزنامه نویسی یکی از ریشه دارترین سنت‌های ملی ایرانی در زمینه‌ی نثر محسوب می‌شود و نمونه‌های بارز آن نامه‌ی تنسیر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان، اندرزنامه‌ی مهر اسپندان، بزرگ مهر و خسرو قبادان است.

این سنت دیرینه بعد از اسلام نیز مورد توجه قرار گرفت و یکی از ارزشمندترین آثار دوره‌ی اسلامی درباره‌ی سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک است. در این تحقیق به تاثیر پذیری اثر خواجه از سنت اندرزنامه نویسی ایران قبل از اسلام خصوصاً آثار باقی مانده‌ی نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان پرداخته می‌شود.

کلید واژه‌ها

عصر ساسانی، اندرونامه نوه سی، نامه‌ی تنفس، کارنامه‌ی اردشیر بابکان، سیاست نامه.

## مقدمه

سلجوقيان در اصل خاندانی از رؤسای قبیله‌ی قنق از اقوام غر بودند که موطن و سرزمین اصلی آنان دشت‌های شمال دریای خزر و دریاچه آرال بود. اینان در حوالی آخر قرن یازدهم م / ۵ هـ ق به دین اسلام در آمدند و از طریق خوارزم و فرارود، مانند بیشتر اقوام بیابانگرد به عنوان سپاه مزدور وارد خدمت قدرت‌های نظامی شدند و قدم در دنیای اسلامی گذاشتند.

در دوران اسلامی سلجوقيان نخستین دولتی بودند که حدود قلمرو خود را همانند مرزهای ساسانی، در نواحی غرب گسترش دادند. خلفای اسلامی را از زیر حمایت بوييان شيعه مذهب بیرون آورده‌اند و در نتيجه اين سياست طرفدارای اهل سنت را نسبت به اقدامات خود عليه قدرت ديلميان در مغرب جلب کردند. چنین اقداماتی توسط سلاطين سلجوقي سبب شد تا آنان برای خود جايگاهی همانند پادشاهان عصر ساساني قائل شوند. آنان القاب ايران پيش از اسلام را به کار برداشتند و خود را داراي فرهنگ ايراني دانستند که در نتيجه‌ی آن اطاعت از سلطان ضروري بود.

دولت سلجوقيان به سرعت داراي دولتی با تشکيلاتی مبتنی بر سلسه مراتب - مطابق الگوی دولتهای ايرانی- اسلامی شد که در رأس آن سلطانی قرار داشت که به وسیله‌ی دستگاهی اداری از ايرانيان و سپاهيان متشكّل از اقوام مختلف تحت سرکردگی ترکان، پشتيبانی می‌شد. خواجه نظام الملک وزير مقتدر عهد سلاجقه بزرگ در كتاب خود سياست نامه اقتدار پادشاهي عصر سلجوقي را باعظامت امپراتوري باستان پيوند زد.

وی تلاش نمود تا پادشاهان سلجوقي را متوجه سياست پادشاهان عجم در حکومت داری کند وی در سبب نگارش كتاب خود اشاره دارد که هدف آشنایی با رسم و آيین پيشينيان بزرگ بوده است.

از مهم‌ترین مشخصات اندیشه‌های سیاسي نظام الملک توجه خاص وی به حکومت در دوران قبل از اسلام است به همین جهت تأثير پذيری سياست نامه از نگاشته‌های عصر ساساني چون نامه‌ی تنسر و اندرزنامه‌ی اردشير بابکان قابل توجه و بررسی است.

بررسی نقاط مشترک و همانندی میان مطالب کتاب سیاست نامه با متون ایران باستان نشان می‌دهد که نظام الملک برای رهایی از مشکلات اجتماعی - سیاسی و نیز عقیدتی جامعه خود به نمونه‌ها و معیارهای مطلوب عصر ساسانی تأسی می‌نماید.

### **خواجه نظام الملک و سیاست نامه :**

به نوشته‌ی نویسنده‌ی تاریخ بیهق : «(دھقانی بود از دیه انکو) و اورا چهار پسر بود که بزرگترین آنها ابوالحسن علی سه پسر داشت به نامهای ابونصر اسماعیل، ابوالقاسم عبدالله «فقیه اجل» و نظام الملک حسن ابوعلی.» (تاریخ بیهق-ص ۷۳)

به اجماع تذکره نویسان به سال ۴۰۸ ه.ق به گفته هندوشاه نخجوانی، در روز آدینه پانزدهم ذیقده در نوغان طوس تولد یافت و این تاریخ با توجه به تاریخ قتل او که در هفتاد و هفت سالگی بود سال ۴۸۵ ه.ق اتفاق افتاد، درست می‌نماید. (تجارب السلف-ص ۲۶۶)

او و داستان سه یار دبستانی که خواجه رشید الدین فضل الله همدانی در بخش اسماعیلیان جامع التواریخ بر پایه‌ی نوشته‌های سنت اسماعیلیان نزاری الموت آورده است.<sup>۳</sup> (جامع التواریخ-ص ۱۱۳) هاله ای از افسانه را در پیرامون دوران کودکی وی ترسیم می‌کند. هر چند این افسانه را نویسنده‌ی جامع التواریخ در توضیح سبب قتل خواجه نظام الملک به دست رفیقان اسماعیلی آورده است و چنانکه پژوهشگران نشان داده‌اند، پایه ای در واقعیت ندارد. این افسانه را محمد محیط طباطبایی در بررسی سرگذشت خواجه نظام الملک و برنارد لوئیس در بررسی خود از شرح سوانح حسن صباح نقل و مورد تحقیق قرارداده و یادآور شده است که با توجه به تاریخهای تولد سه یار دبستانی و محل تحصیل آنان، چنانکه از گزارش‌های تاریخی بر می‌آید هم درس بودن آنان ناممکن است<sup>۴</sup> (福德ایان اسماعیلی-ص ۱۱۱).

وی به فراگرفتن حدیث و فقه شافعی پرداخت و شغل دیوانی را پیشه خود نمود، «... با نویسنده‌گان دیوان در آویخت و در فنون ماهر گشت...»<sup>۵</sup> (تجارب السلف - ص ۲۶۶) به علت

انحطاط دولت غزنوی به شهر بلخ رفت و در خدمت ابوعلی شاذان، عمید بلخ درآمده و به علت رفتار و کنایات ابن شاذان از او گریخت و به مرو به خدمت چغی بیگ، پدر الپ ارسلان وارد گردید. با مرگ طغل بیگ در سال ۴۵۵ ه. ق وی فرزند برادرش چغی بیگ را جانشین خود کرد و این راه ترقی نظام الملک در جایگاه رفیع دیوان سalarی دولت سلجوقی بود. اما وی در راه خود عمید الملک کندری وزیر طغل بیگ را پیش روی داشت که با قتل وی در زندان راه خود را هموار نمود.

«چون در سال ۴۵۵ ه. ق الپ ارسلان به سلطنت رسید، عمید الملک به سلطان همان پیغامی را فرستاد که پیش از این گذشت سخنی درشت بود و در دل الپ ارسلان کارکرد، خواست تا اورا نکشد، نظام الملک نگذاشت. (عمیدالملک) دیگر باره، پیغام فرستاد به نظام الملک و گفت او را بگویید که بدکردی در کشتن من سعی کردن که قتل وزیران سنتی شود و اول تو را بکشد و هر هفته وزیری کشته شود و چنان بود» (مجمع الانساب-ص ۱۰۱).

خواجه وزیر بالمنازع الپ ارسلان گردید و با مرگ وی در ربيع الاول ۴۶۵ ه. ق وزیر فرزندش ملک شاه سلجوقی گردید و اثر بی نظیر خود سیاست نامه را در این دوران تدوین کرد. سیاست نامه شامل پنجاه فصل است در آن تقریباً از همه‌ی وظایف و حقوق شاه و اصول مملکت داری سخن گفته شده است. ۷. (تاریخ ادبی ایران-ص ۳۱۸)

خواجه نظام الملک در سبب نوشتن کتاب اشاره دارد که آشنایی با رسم و آیین پیشینیان اصل بوده است و ذکر می‌کند در سال ۴۷۹ ه. ق ملکشاه گروهی از بزرگان و دانایان را جمع نمود و فرمود:

«هر که در معنی ملک اندیشه کنید و بنگرید تا چیست که در عهد روزگار ما- نه نیک است و بر درگاه و دردیوان و بارگاه و مجلس ما شرط آن به جای نمی‌آرند و ما تدارک آن نمی‌کنیم؟ و نیز هر چه از آیین و رسم ملک در ملوک است و در روزگار گذشته بوده از ملوک سلجوق بیندیشید و روش بنویسید و بر رای ما عرضه کنید تا در آن تأمل کنیم ....» (سیاست نامه -ص ۱)

درنگاه نظام الملک شاه در رأس هرم قدرت هر گونه که باشد دولتیان و پیرامونیان همان گونه خواهند بود. اگر پادشاه دادگر بود گماشتگان و لشکر اونیز به دادگری خواهند رفت. بر عکس «هر آن گه که وزیر بد باشد و خائن وظالم و درازدست بود عمال همه هم چنان باشد بلکه بدتر و بی رسم تر ...» (سیاست نامه‌ص ۲۰۷)

خواجه نظام الملک در سیاست نامه اقتدار پادشاهی عصر سلجوقی را با عظمت امپراتوری باستان پیوند زد وی داستان‌های زیادی از شیوه‌ی حکومت پادشاهان عصر ساسانی می‌آورد تا عظمت آن دوران را نمایان سازد. در این راستا محور اصلی تحلیل سیاسی خواجه در کتاب سیاست نامه فرمانروا می‌باشد و خواجه تلاش می‌نماید تا راه و رسم فرمانروای یا به عبارتی شیوه‌ی حفظ قدرت سیاسی را نشان دهد. ۱۰) (در آمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی - ص ۴۲)

تأثیرپذیری سیاست نامه و همخوانی آن با نامه‌ی تنسر و اندرزنامه‌ی اردشیر بابکان:

سیاست نامه اثر ارزشمند خواجه نظام الملک اگر چه از باب محتوا و مضامین خود در تاریخ ایران بعد از اسلام نادر بود اما شاید بتوان تأثیر اندرزنامه‌های عصر ساسانی را در ادوار بعداز اسلام بالاخص در سیاست نامه مشاهده نمود. نامه‌ی تنسر که منسوب به تنسر هیر بدان هیربد و نماینده‌ی روحانیون عهد اردشیر بیشترین نقش را در مسائل سیاسی آغاز عهد ساسانی داشته است. وی مشاور و همراه اردشیر و کاملاً کارآمد در تشکیل دولت ساسانی بود.

تنسر در نامه نگاری خود با تمامی مخالفان اردشیر آنها را مجباب به پذیرش حکومت اردشیر نموده گروهی تنسر راهمنان ابرسام، که منابع از او به عنوان اولین وزیر کارآمد عهد ساسانی یاد می‌کنند می‌دانند. ۱۱) (بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی )

نامه‌ی تنسر نیز از جمله آثار ارزشمند متعلق به عصر ساسانی است. نامه‌ی تنسر حاوی مطالب تاریخی و سیاسی و اخلاقی است و به صورت مکاتبه، که مایبن هیربد بزرگ تنسر و پادشاه طبرستان شده است، هم آن پادشاه را که در اطاعت نمودن از اردشیر مردد و از اوضاع سلطنت جدید بی اطلاع بوده، به اطاعت خوانده و هم مردم زمان را در مباحثت مذکور تعلیم داده

است. در واقع از جنس اندرزهایی است که در عهد خسروان می‌نگاشته‌اند و تاریخ نگارش این نامه هم زمان خسرو اول است نه عصر اردشیر بابکان.<sup>۱۲</sup> (ایران در زمان ساسانیان-ص ۱۰۲،۳) کارنامگ ارتخیلر بابکان روایتی از کارهای پهلوانی پایه گذار دودمان ساسانی اردشیر و پسرش شاپور است اما این روایت بسیار آمیخته به افسانه است و این کار از ارزش تاریخی آن چندان کاسته که به دشواری می‌توان از آن آگاهی‌هایی درباره نهادهای نظامی و سیاسی به دست آورد.<sup>۱۳</sup> (تاریخ ایران - ص ۸۹۵)

کارنامه اردشیر بابکان اثر به جای مانده از عصر ساسانی که به ظهر و قدرت یابی اردشیر بابکان مؤسس سلسله‌ی ساسانی اشاره دارد بر وجود مشروعيت قدرت یابی ساسانیان تأکید می‌نماید این اثر نیز شاید از این بُعد که نظام الملک در تشریح رویدادها بر آن است تا مقام و قدرت شاه را بر یک مشروعيت محکم استوار نماید برابری کند چرا که در کارنامه‌ی اردشیر بابکان اصل ماجرا حکایت بر رسیدن فرّ شاهی به اردشیر مؤسس سلسله‌ی ساسانی است (۱۴۰) کارنامه اردشیر بابکان-ص(۴۲)

به لحاظ اندیشه‌ی سیاسی همانندی بسیاری را می‌توان میان نامه‌ی تنسر و سیاست نامه‌ی خواجه نظام الملک مشاهده نمود. شاید با درک موقعیت تنسر در همراه کردن تمامی مخاطبین با اردشیر مؤسس سلسله‌ی ساسانی و هم چنین اقدامی که خواجه نظام الملک در نگارش سیاست نامه برای توجیه و حفظ مقام سلطان نمود را باهم در قالب‌های خاصی مقایسه نمود. تنسر همگام با سیاست‌های اردشیر جهت تحقق بخشیدن به اهداف وی تلاش نمود. تبلیغات وی برای ساسانیان واستحکام موقعیت آنها در ابتدای کار بسیار مهم و مؤثر بوده است وی در شرایطی تلاش نمود تا وحدت ایران را حذف نماید که در هر گوشه ای حکومت ملوک الطوایفی عصر اشکانی برقرار بود(۱۵).

وی به گشتابس، شاه طبرستان نامه می‌نویسد که همچون قابوس شاه کرمان اطاعت از اردشیر را برای پادشاهی واحد پذیرد.<sup>۱۶</sup>(نامه‌ی تنسر - ص ۵۷) به همین خاطر مسائل عصر

خواجه نظام الملک از جهت وحدت ملی ایران زمین همان مسائل آغاز عصر ساسانی است.

خواجه نظام الملک در فصل چهل و چهارم کتابش در باب اندر خروج مزدک... و اشاره‌ی کامل وی در این بحث به نامشروع بودن مزدک اقتباسی دارد از نوشه‌ی نامه‌ی تنسر، قابل ذکر است که گروهی از محققان اصل نگارش نامه‌ی تنسر را در زمان خسرو انوشیروان و برای تایید سیاست‌های انوشیروان از جمله حفظ حریم جایگاه طبقات و اقدام وی در حذف مزدکیان دانسته‌اند. ۱۷) ایران در زمان ساسانیان-ص ۱۰۵

با توجه به این دیدگاهها می‌توان دریافت که خواجه برای برقراری نظام اجتماعی آن هم در دوره‌ی وی که کشاکش‌های فرقه‌ای و اندیشه‌های متفاوت عقیدتی از این جهت مشکلاتی را به وجودآورد و بود، تلاش می‌نماید تا حدود مراتب، و حفظ اصول بر مبنای واقعی خویش به جای بماند شاید از این جهت برخی از نوشه‌های وی کاملاً اقتباسی از نوشه‌های عصر ساسانی باشد. در این رابطه در اندرز اردشیر بابکان به فرزندش آمده است:

« زیرو رو شدن راه‌های مردم را نباید که از رفتن شهریاری خویش آسان تر گیرد که جایگاه در پایگاههای مردم مایه‌ی بر افتادن تند شهریار می‌شود چه با برکناری و چه کشتن هرگز نباید که از هیچ چیز بیش از این ترسد که سری دم یا دمی سرگردید یا کارگر بیکار بماند یا بزرگی بینوا شود دگرگونی در پایه‌های مردم سبب شود تا هر کس پایه ای بالاتراز پایه خویش جوید و اگر بدان رسد بازپایه ای بالاتر ...» ۱۸) تجارب الامم -ص ۲۴۳

همچنین در نامه‌ی تنسر نیز آمده است «باید که هیچ چیز را چنان نگه ندارند که مراتب مردم را ...» ۱۹) نامه‌ی تنسر-ص ۱۶

با توجه به چنین دیدگاهی خواجه نظام الملک گاه در دیدگاه آرمانی خود نسبت به ترسیم

جامعه به تاثیر از آنچه در نامه‌ی تنسر آمده است و در واقع با همان مضمون می‌نویسد:

« ... چون روزگار نیک فراز آید نا پاک مذهبان را کشته و ظالمان را دست کوتاه کنند واژ پادشاه لشکر ورعیت ترسنده باشند و بی فضلان و بی اصلاح راعمل نفرمایند و کودکان

رانکشنده و تدبیر با پیران و دانا آن کنند و سپهسالاری به پیران کارکرده دهنده مرد را به هنر خریداری کنند نه به زر، دین را به دنیا نفوشند، همه کارها به قاعده‌ی خویش باز برند و مرتبت هر کس رابه اندازه‌ی او دیدار کنند و هر کس را به اندازه‌ی کفايت او عملی باشد و هر چه برخلاف اين رود پادشاه رخصت ندهد.» (۲۰) (سياست نامه - ص ۷۲)

انديشه‌های سياسي خواجه نظام الملک مبتنی بر شاه آرمانی پيش از اسلام است که اين شاه داراي «فره‌ی الهی» است. اين انديشه پایه‌ی ومايه‌ی کتابهای چون نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان است که در آثار بعداز اسلام بخصوص در سياست نامه تجلی پیدا می‌کند.

### پایان سخن :

به نظر من سنت اندرزنامه نويسی بعد از اسلام ریشه در اندرزنامه نويسی عهد ساسانی دارد و حتی می‌توان گفت سنت اندرزنامه نويسی ساسانی در اشکانیان و هخامنشیان بخصوص مبحث کتبیه‌های هخامنشی که سرآمد این کتبیه‌ها، کتبیه‌ی بیستون است ریشه دارد و می‌توان گفت هخامنشیان نیز اين نو طرز بیان سياسي، اجتماعي خود را به ارث از تمدن‌های بابلی، آشوری و ايلامي برده اند.

با توجه به کتبیه‌های تام انگور در میان رودان و استل حمورابی می‌توان خط تفکر سياسي بعداز اسلام را به عهده‌های بسیار باستانی رساند. بررسی میزان تاثیر پذیری حاكمان و وزرای ايران بعد از اسلام از اندرزنامه، شیوه و سنتهای ايران باستان و تمدن میان رودانی را نشان می‌دهد که خواجه نظام الملک برای رسیدن به جامعه‌ی آرمانی و برای رهایی از مشکلات اجتماعي، سياسي، و نیز عقیدتی جامعه‌ی خود و جهت ذکر الگوهای ارزشمند از جوامع پیشین به نمونه و معیارهای مطلوب عصر ساساني توجه دارد و از اين جهت به لحاظ مضمون، اهداف و بسیاری از شیوه‌های استدلال خویش به متون عهد ساساني از جمله نامه‌ی تنسر و کارنامه‌ی اردشیر بابکان رجوع می‌نماید و همانندی میان مطالب وي با اين آثار مشاهده می‌گردد می‌توان

تأثیر این اندیشه‌ها را در نگرش سیاست مداری چون خواجه نظام الملک آن هم در نگارش اثر معروفش سیاست نامه نشان داد.

### تعلیقات:

- ۱- ابن فندق، ابوالحسن علی ابن زید بیهقی : تاریخ بیهق، به کوشش احمد بهمنیار، تهران، فروغی، ۱۳۶۱.
  - ۲- هندوشاه نخجوانی، تجارب السلف، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، طهوری؛ ۱۳۵۷. نویسنده تاریخ بیهق، سال تولد خواجه را ۴۱۰ هـ ضبط کرده است که به نظر درست نمی‌نماید. ابن فندق، همانجا، ص ۷۶.
  - ۳- خواجه رشید الدین فضل الله همدانی : جامع التواریخ (قسمت اسماعیلیان و فاطمیان و نزاریان وداعیان رفیقان)، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرس زنجانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶.
  - ۴- برنارد لوئیس : فداییان اسماعیلی، ترجمه فریدون بدراهی، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱، محمد محیط طباطبایی : «مقدمه» برہان الدین ماگفان، سه یار دیستانی، ترجمه عبداله وزیری و اسدالله طاهری، تهران، فروغی، بی‌تا.
  - ۵- هندوشاه نخجوانی : تجارت السلف، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران، طهوری، ۱۳۵۷.
  - ۶- محمد بن علی بن شبانکاره ای : مجمع الانساب به کوشش میر هاشم محدث، تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۳.
  - ۷- ادوارد براون : تاریخ ادبی ایران، ج ۱، ترجمه علی پاشا صالح، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۱.
  - ۸- حسن بن علی ابن اسحق نظام الملک طوسی : سیاست نامه، به کوشش جعفر شعار، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۱.
- (کتابهای چاپ شده درباره سیاست نامه نظام الملک طوسی : سیر الملوك، به کوشش هیوبرت

دارک ، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴.

نظام الملک طوسی : سیاست نامه، به کوشش عیاس اقبال، تهران، اساطیر، ۱۳۶۹.

نظام الملک طوسي : سياست نامه، بر پایه چاپ شارل شفر، يا حواشی، و اشارات محمد قزویني

۱۳۳۴، طهودی، تهران، جهاد دهنی، مدرسی، کوشش، مرتضی

نظام الملک طوسی، «وصیت نامه» خردنامه، به کوشش منصور ثروت، تهران، امیر کتب، ۱۳۶۷).

۹- همانجا.

۱۰- سید جواد طباطبایی: درآمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران، تهران، دفتر مطالعات سیاسی، و بن: الملل، ۱۳۶۷.

۱۱- علاء الدين آذری : «بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی » مجله سوسیاهای تاریخ، تهران، سال ۹، ش ۴، مهر و آبان: ۱۳۵۳.

۱۲- آرتوکریستن سن : ایران در زمان ساسانیان ، ترجمه رشید یاسمی، تهران دنیا کتاب، چ. ۹. متن این نامه را نخست دار مستتر در مجله آسیایی (در سال ۱۸۹۴، جلد اول صفحه ۱۳۷۴ و مابعد با ترجمه در صفحه ۵۰۲ و مابعد ) طبع کرد و اخیراً هم آقای مجتبی مینوی آن را در تهران در سال ۱۹۳۳ تجدید چاپ نمود. «چاپ جدید آنان بیش از انقلاب اسلامی تحت عنوان نامه تنسر به گشنیسب : به تصحیح مجتبی مینوی، تهران، خوازمش، ۱۳۵۴».«

دارمستر دونسخه از نامه تنسر را در دست داشته، ولی نسخه مینوی از آنها پنجاه سال قدیمی تر و در بعضی موارد کاملتر بوده است. این نامه، که تاریخ طبرستان ابن اسفندیار در آن مندرج است، ترجمه فارسی است از نسخه عربی، که ابن المقفع از اصل پهلوی ترجمه کرده بود و اکنون هم اصل و هم ترجمه عربی، مفقود الاثر است.

یکی از قطعات نسخه عربی ابن المقفع را مسعودی و قطعه دیگر را بیرونی نقل کرده‌اند و در کتاب فارستنامه نیز پاره‌ای از این نامه منقول است، که به منزله‌ی ذیل مندرجات تاریخ ابن اسفندیار به شمار می‌آید.

۱۳- احسان یار شاطر (گردآورنده) : تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، (جلد

سوم - قسمت دوم ) ، ترجمه‌ی حسن انوشه، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۷، کارنامه‌ی اردشیر بابکان

: به اهتمام محمد جواد مشکور، تهران، دنیا کتاب، ۱۳۶۷، و همچنین کتاب کارنامه اردشیر بابکان

، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۸، چ دوم، کارنامه‌ی اردشیر بابکان در کتاب شاهنامه‌ی فردوسی، تاریخ

طبیعی، تاریخ بلعمی، الکامل ابن اثیر، اخبار الطوال دینوری، مروج الذهب ومعادن الجوهر و الکتبیه

والاشراف علی بن حسین مسعودی، مجمل التواریخ و القصص و فارستانه‌ی ابن بلخی درج گردیده.

۱۴- کارنامه اردشیر بابکان به اهتمام محمد جواد مشکور .

۱۵- من به هیچ عنوان معتقد نیستم که نظام اشکانی یک نظام ملوک الطوایفی بوده است.

شاهان اشکانی در پشت سکه‌های خود، لقب تئوس به یونانی یعنی خدا را به خود می‌دادند و این یک

حالت تمرکز گرایی است .

نظام اشکانی یک نظام فدرال و در عین حال "شدیداً" متمرکز بود که شاه شاهان در رأس آن

قرار داشت. شاید به لحاظ اینکه این سیستم به مانند ساسانیان از یک دکترین دینی متمرکز استفاده

نکرده‌اند دراندیشمندان ایران بعد از اسلام و منابع عربی به آنان ملوک الطوایفی گفته‌اند .

به هر حال حکومت ساسانی دنباله روی از حکومت اشکانیان داشته. و در شیوه‌ی ملک داری

از دو ابزار یکی دیوان سالاری متمرکز و دیگری دکترین دینی متمرکز استفاده می‌کرد، اگر قیام

اردشیر بابکان بر علیه اردوان پنجم که منجر به قتل وی و سپس درگیری با فرمانداران و شاهان

محلى را دلیلی بر ملوک الطوایفی بدانیم، خود حکومت ساسانی درمواجه به اعراب مسلمان پس از

یزدگرد سوم به صورت محلی و ایالتی در مقابل اعراب قرار گرفته‌اند این را باید به حساب حکومت

ملوک الطوایفی بگذاریم .

۱۶- نامه‌ی تنسر به گشتنسب.

۱۷- کریستن سن : ایران در زمان ساسانیان.

۱۸- ابو علی ابن مسکویه رازی : تجارب الامم، چ ۱، ترجمه ابوالقاسم امامی، تهران، انتشارات

سروش، ۱۳۶۹.

۱۹- نامه‌ی تنسر به گشنسب.

#### ٢٠- خواجه نظام الملک : سیاست.

كتابنا مه :

۱. آذری ، علاء الدین : «بحثی پیرامون زندگی و فعالیت روحانیون بزرگ عصر ساسانی » مجله بررسی‌های تاریخی ، تهران ، سال ۹، ش ۴، مهر و آبان ۱۳۵۳.

۲. ابن مسکویه رازی، ابو علی : تجارب الامم ،ج ۱، ترجمه ابوالقاسم امامی ، تهران ، انتشارات سروش ، ۱۳۶۹.

۳. براون ، ادوارد : تاریخ ادبی ایران ،ج ۱، ترجمه علی پاشا صالح ، تهران ، امیر کبیر ، ۱۳۷۱.

۴. ابن فندق ،ابوالحسن علی ابن زید بیهقی : تاریخ بیهق، به کوشش احمد بهمنیار،تهران، فروغی ، ۱۳۶۱.

۵. خواجه رشید الدین فضل الله همدانی : جامع التواریخ (قسمت اسماعیلیان و فاطمیان و نزاریان و داعیان رفیقان )، به کوشش محمد تقی دانش پژوه و محمد مدرس زنجانی ، تهران ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، ۱۳۵۶.

۶. شبکاره ای ، محمد بن علی بن: مجمع الانساب به کوشش میر هاشم محدث ،تهران، امیر کبیر ، ۱۳۶۳.

۷. طباطبایی ، سید جواد: درآمد فلسفی بر تاریخ اندیشه سیاسی در ایران ، تهران ، دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی ، ۱۳۶۷.

۸. کریستن سن،آرتور: ایران در زمان ساسانیان ،ترجمه رشید یاسمی ،تهران دنیا کتاب ، ۱۳۷۴، ج ۹.

۹. کارنامه اردشیر بابکان : به اهتمام محمد جواد مشکور ، تهران ، دنیا کتاب ، ۱۳۶۷.

۱۰. \_\_\_\_\_: تهران، انتشاراتدانشگاه تهران ، ۱۳۷۸، ج دوم

۱۱. لوئیس ، برنارد: فداییان اسماعیلی ، ترجمه فریدون بدره ای ، تهران ، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی ، ۱۳۷۱ .
۱۲. محیط طباطبایی ، محمد : «مقدمه»برهان الدین ماگفان ، سه یار دبستانی ، ترجمه عبدالله وزیری و اسدالله طاهری ، تهران ، فروغی ، بی تا .
۱۳. نخجوانی ، هندوشاه: تجارت السلف ، به کوشش عباس اقبال آشتیانی ، تهران ، طهوری . ۱۳۵۷،
۱۴. نظام الملک طوسی ، حسن بن علی ابن اسحق: سیاست نامه ، به کوشش جعفر شعار ، تهران ، امیر کبیر ، ۱۳۷۱ ،
۱۵. ——— : سیر الملوك ، به کوشش هیوبرت دارک ، تهران ، انتشارات علمی و فرهنگی ، ۱۳۶۴ .
۱۶. ——— : سیاست نامه ، به کوشش عباس اقبال ، تهران ، اساطیر ، ۱۳۶۹،
۱۷. ——— : سیاست نامه ، بر پایه چاپ شارل شفر،با حواشی و اشارات محمد قزوینی ، به کوشش مرتضی مدرسی چهار دهی ، تهران ، طهوری ، ۱۳۳۴ .
۱۸. ——— : «وصیت نامه » خردناهه ، به کوشش منصور ثروت ، تهران ، امیر کبیر ، ۱۳۶۷ .
۱۹. نامه تنسر به گشنیسب : به تصحیح مجتبی مینوی ، تهران ، خوارزمی ، ۱۳۵۴ .
۲۰. یار شاطر ، احسان (گردآورنده ) : تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان ،(جلد سوم - قسمت دوم ) ، ترجمه حسن انوشه ، تهران ، امیر کبیر ، ۱۳۷۷،